

GRADSKI PERIVOJI HRVATSKE U 19. STOLJEĆU – JAVNA PERIVOJNA ARHITEKTURA HRVATSKIH GRADOVA U EUROPSKOM KONTEKSTU

AUTORI: BOJANA BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, MLADEN OBAD ŠĆITAROCI, GÉZA HAJÓS (1. poglavlje: Gradski perivoji u Beču i u zemljama bivše Austrijske Monarhije iz europske perspektive između 1765. i 1867.), WALTER KRAUSE (uvod)

NAKLADNIK: ŠĆITAROCI d.o.o., Zagreb, 2004., ISBN 953-97121-3-0

SUNAKLADNIK: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, www.arhitekt.hr

SURADNICI: VEDRAN IVANKOVIĆ, DAMIR KRAJNIK

GRAFIČKA PRIPREMA I TISAK: Denona d.o.o., Zagreb, www.denona.hr

PODATCI O KNJIZI: veličina 21x28 cm, 264 stranice, 278 bilješki, 223 bibliografske jedinice, 336 ilustracija (u boji i crno-bijele), naklada 750 primjeraka

SADRŽAJ

1. PROSLOV
2. UVOD (Walter Krause)
3. GRADSKI PERIVOJI U BEČU I U ZEMLJAMA BIVŠE AUSTRIJSKE MONARHIJE IZ EUROPSKE PERSPEKTIVE IZMEĐU 1770. I 1867. (Géza Hajós)
 - 3.1. PERIVOJNI GRADSKI PROSTORI U EUROPSKIM ZEMLJAMA I U BEČU
 - 3.1.1. XVII.-XVIII. stoljeće: šetališta, glacisi, prostori nasipa, kraljevski i plemićki prostori za javnost, zabavni prostori i mjesta za susret u Europi. Bečka situacija: *Taborallee*, *Praterallee*, korištenje glacisa, kraljevski i plemićki javni perivoji
 - 3.1.2. Europski pučki perivoji uređeni i izgrađeni za javnost u doba kasnoga prosvjetiteljstva i bidermajera. Beč: *Volksgarten-Heldenplatz-Burggarten* i Wien Meidling: *Tivoli*
 - 3.1.3. Druga trećina 19. stoljeća: prvi industrijski i socijalni gradski perivoji (Engleska, Francuska, Njemačka). Beč: perivoji *Ringstrasse* (osobito *Stadtpark*)
 - 3.2. RAZVOJNE FAZE U AUSTRIJI I U MONARHIJI (MAĐARSKA, ČEŠKA I MORAVSKA, HRVATSKA I SLOVENIJA, KRAKOW ...). OKOLICA BEČA (ODNOSI BEČA I EUROPE) 1765.-1867.
 - 3.2.1. Stanje u doba prosvjetiteljstva i bidermajera (druga polovica 18. i prva polovica 19. stoljeća): šetališta, pučki perivoji, otvaranje carskih i plemićkih perivoja javnosti, prostori gradskih utvrđenja, preuređenje *glacisa*, lječilišni perivoji i preuređenje krajolika
 - 3.2.2. Gradski i lječilišni perivoji poslije revolucionarnih godina (od 1848. do osnivanja Austro-Ugarske Monarhije 1867.)
4. PERIVOJNA ARHITEKTURA U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU
 - 4.1. BIDERMAJERSKA PERIVOJNA TRADICIJA SJEVERNE HRVATSKE NA KOJOJ SE RAZVIJAJU ROMANTIČARSKI I HISTORICISTIČKI JAVNI GRADSKI PERIVOJI
 - 4.1.1. Zagrebački vrtovi i perivoji u prvoj polovici 19. stoljeća prema opisima Mihovila Kunića
Biskupski perivoj u Vlaškoj ulici
Perivoj biskupa Aleksandra Alagovića u Novoj Vesi
Perivoj Antona Czappana na Tuškancu
Biskupski perivoj Ribnjak
Vrt arhitekta Bartolomeja Felbingera
 - 4.1.2. Karlovački vrtovi u prvoj polovici 19. stoljeća prema opisima Mihovila Kunića
Vrt Ernesta Reddija
 - 4.1.3. Varaždinski vrtovi i perivoji u prvoj polovici 19. stoljeća prema opisima Mihovila Kunića
Perivoj Antona Pusta

- 4.2. JAVNI PERIVOJI U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU
- 4.3. USPOREDBA NASTANKA JAVNIH PERIVOJA U HRVATSKOJ I EUROPI
 - 4.3.1. Gradski perivoji 19. stoljeća u Hrvatskoj (pregled po gradovima)
 - 4.3.2. Kronološki pregled nastajanja gradskih perivoja i šetališta u Hrvatskoj u 18. i 19. st.
 - 4.3.3. Tipološki pregled javnih gradskih perivoja u Europi od 17. do 19. st.
 - 4.3.4. Kronološki pregled nastajanja javnih gradskih perivoja u Europi od 17. do 19. st.
 - 4.3.5. Tipološki pregled javnih gradskih perivoja u Austrijskoj Monarhiji u 18. i 19. st.
 - 4.3.6. Kronološki pregled nastajanja javnih gradskih perivoja u Austrijskoj Monarhiji u 18. i 19. st.
 - 4.3.7. Kronološki pregled nastajanja javnih gradskih perivoja i šetališta u Europi i Hrvatskoj u 18. i 19. st.
 - 4.3.8. Kronološki pregled nastajanja javnih gradskih perivoja i šetališta u Hrvatskoj i Austrijskoj Monarhiji u 18. i 19. st.
 - 4.3.9. Kronološki pregled nastajanja javnih gradskih perivoja i šetališta u Hrvatskoj, Austrijskoj Monarhiji i u Europi u 18. i 19. st.
- 4.4. AUTORI PERIVOJA, UMJETNICI I VRTLARI U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU
5. PREGLED GRADOVA, MJESTA I PERIVOJA U HRVATSKOJ
 - GRADOGRAĐITELJSTVO 19. STOLJEĆA U HRVATSKOJ
 - JAVNI GRADSKI PERIVOJI I ŠETALIŠTA
 - 5.1. ZAGREB - MAKSIMIR
 - 5.2. ZAGREB - ŠETALIŠTA
 - Južna promenada (Strossmayerovo šetalište)
 - Sjeverna promenada (Vrazovo šetalište)
 - Šetalište Prilaz (Prilaz Gjure Deželića)
 - Tuškanac – Josipovac i Sofijin (Dubravkin) put
 - 5.3. ZAGREB – PERIVOJNI TRGOVI LENUCIJEVE POTKOVE
 - Trg Nikole Šubića Zrinskog (Zrinjevac)
 - Sveučilišni trg (Trg maršala Tita)
 - Akademički trg (Trg Josipa Jurja Strossmayera)
 - Trg Franje Josipa I. (Trg kralja Tomislava)
 - Južni perivoj (Trg Ante Starčevića)
 - Botanički vrt
 - Zapadni perivoj (Trg Mažuranića, Trg Marka Marulića)
 - 5.4. OSIJEK
 - Gradski vrt (*Stadtgarten*)
 - Generalski vrt (*Generalsgarten*)
 - Pukovnijski vrt (Perivoj kralja Tomislava)
 - Promenada (Šetalište)
 - Donjogradsko šetalište (Perivoj kraljice Katarine Kotromanić)
 - Sakuntala (Šetalište Petra Preradovića)
 - Perivoj Zrinjevac
 - 5.5. VARAŽDIN
 - Prater (Graberje)
 - Gradsko šetalište (Šetalište Vatroslava Jagića)
 - 5.6. SPLIT
 - Marmontov perivoj
 - Gradski perivoj (Strossmayerov perivoj)
 - Marjan
 - 5.7. ZADAR
 - Gradski perivoj (Perivoj kraljice Jelene Medijevke)
 - Perivoj Blažeković (Perivoj Vladimira Nazora)
 - 5.8. PULA
 - Maksimilijanov perivoj (Mornarički trg)
 - Monte Zaro
 - Gradski perivoj (Perivoj cara Franje Josipa I.)
 - Perivoj Valerija

- 5.9. RIJEKA
 - Elizabetin perivoj (Jadranski trg)
 - Šetalište na Školjiću
 - Gradski perivoj (Perivoj Mlaka)
 - Kazališni perivoj
 - Perivoj Nikole Hosta
- 5.10. KARLOVAC
 - Šetalište Marije Valerije
 - Vrbanićev perivoj
- 5.11. ŠIBENIK
 - Gradski perivoj (Perivoj Roberta Visianija)
- 5.12. BJELOVAR
 - Trg Marije Terezije

LJEČILIŠNI PERIVOJI

- 5.13. STUBIČKE TOPLICE
 - 5.14. VARAŽDINSKE TOPLICE
 - 5.15. JAMNICA
 - 5.16. TOPUSKO
 - 5.17. DARUVAR
 - 5.18. KRAPINSKE TOPLICE
 - 5.19. LIPIK
- PERIVOJI I ŠETALIŠTA KLIMATSKIH LJEČILIŠTA NA JADRANU
- 5.20. OPATIJA
 - Perivoj Angiolina
 - Perivoj sv. Jakova
 - Perivoj Margarita
 - Šetalište cara Franje Josipa I.
 - Šetalište Carmen Sylve
 - 5.21. CRIKVENICA
 - Kupališni perivoj (Perivoj mladih)
 - 5.22. LOŠINJ
 - Čikat

- 6. ZAGLAVAK
- 7. SUMMARY
- 8. ZUSAMENFASSUNG
- 9. RIASSUNTO
- 8. LITERATURA
- 7. NAZIVLJE PERIVOJNE ARHITEKTURE
- 9. IZVORI ILUSTRACIJA
- 10. KAZALO PERIVOJA I MJESTA
- 11. KAZALO IMENA
- 12. BILJEŠKA O AUTORIMA

SAŽETAK

GRADSKI PERIVOJI HRVATSKE U 19. STOLJEĆU

Glavna tema knjige jesu javni gradski perivoji u hrvatskim gradovima i lječilišno-turističkim mjestima koji su nastajali od sredine 18. stoljeća pa do kraja Prvoga svjetskoga rata, tj. do 1918. godine, do raspada Habsburške Monarhije, u sastavu koje se Hrvatska nalazila gotovo četiri stoljeća. Glavnina perivoja ipak je nastala tijekom 19. stoljeća. Odabrani su najvrjedniji primjeri javne perivojne arhitekture u Hrvatskoj kako bi se mogli usporediti sa sličnim ostvarenjima u tadašnjoj carskoj i kraljevskoj (K.u.K.) Monarhiji te u drugim europskim zemljama. Namjera je da knjiga predstavi najvrjednije naslijeđe javne perivojne arhitekture u hrvatskim gradovima tijekom 19. stoljeća i da to naslijeđe prikaže u europskom kontekstu. Cilj nije bio napraviti enciklopedijsko i sveobuhvatno izdanje, već prikazati dosadašnja istraživanja koja bi mogla biti poticajna za daljnje istraživanje i vrjednovanje hrvatskih gradskih perivoja i šetališta u sklopu europske kulture.

Knjiga je nastala kao rezultat rada na dva znanstvenoistraživačka projekta. Istraživanja su započela u projektu «Gradski perivoji u zemljama bivše carske i kraljevske Monarhije» (*Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen K.u.K. Monarchie*), koji su financirali i vodili Fondovi za unaprjeđenje znanstvenih istraživanja, Beč (*Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung, Wien*) i Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta u Beču (*Institut für Kunstgeschichte der Universität Wien*). Istraživanja su nastavljena u sklopu znanstvenoistraživačkoga projekta Arhitektonskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu «Urbanističko i perivojno naslijeđe Hrvatske kao dio europske kulture» (*Urban and park heritage of Croatia as a part of European culture*).

Knjiga je podijeljena na tri poglavlja. U temu nas uvodi Univ.-Prof.Dr. Walter Krause, voditelj bečkog projekta «Gradski perivoji u zemljama bivše carske i kraljevske Monarhije» (*Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen K.u.K. Monarchie*). U prvom poglavlju Univ.-Doc.Dr. Géza Hajós piše o gradskim perivojima u europskim zemljama, Beču i zemljama bivše Austrijske Monarhije u 18. i 19. stoljeću – kao europski kontekst u kojem se rađa i razvija perivojna arhitektura u Hrvatskoj. Drugo poglavlje posvećeno je prikazu javnih perivoja u Hrvatskoj u 19. stoljeću – od bidermajerske tradicije prve polovice 19. stoljeća, na kojoj se razvijaju romantičarski i historicistički gradski perivoji druge polovice 19. stoljeća - do usporedbe nastanka javnih gradskih perivoja u Hrvatskoj i Europi. Treće poglavlje donosi pregled odabranih gradskih perivoja i šetališta u dvadeset hrvatskih gradova i mjesta, svrstanih u tri grupe: javni gradski perivoji i šetališta, lječilišni perivoji te perivoji i šetališta klimatskih lječilišta na Jadranu.

Tema hrvatskoga perivojnog naslijeđa u europskom kontekstu nije završena i zaokružena nego je tek započeta. Tek se, naime, otvaraju putovi istraživanja i uspoređivanja s europskom perivojnom kulturom. Objavljeni članci (radovi) o hrvatskim perivojima u američko-engleskim časopisima, kao i sudjelovanja na međunarodnim skupovima, otvorili su vrata za druge međunarodne projekte. Vrijedno je istaknuti dva svjetski prepoznatljiva enciklopedijska izdanja u kojima su autori ove knjige sudjelovali kao autori tekstova o hrvatskim perivojima: *Encyclopedia of Gardens and Landscape History I-III* (Fitzroy Dearborn Publishers, Chicago-London, 2001.) i *Oxford Companion to the Gardens* (Oxford University Press, Oxford, 2004.). Svjetska je javnost tako upoznata s najvrjednijim perivojima u Hrvatskoj – renesansnim perivojima i Trstenom u okolici Dubrovnika, perivojnim trgovima (skverovima) Lenucijeve potkove i Maksimirom u Zagrebu, perivojima hrvatskih dvoraca, lječilišnim perivojem u Lipiku itd.

USPOREDBA JAVNIH PERIVOJA U HRVATSKOJ I EUROPI

Povijest perivojne umjetnosti Hrvatske teče istodobno s europskom od antičkih, srednjovjekovnih, renesansnih i baroknih vremena do danas. Zbog svoga zemljopisnog položaja u Hrvatskoj se osjećao dvojak kulturni utjecaj: s jugozapada je dolazio preko Jadranskoga mora iz Italije, a sa sjeverozapada iz Austrije i Njemačke. Posljedica toga jesu dva različita kulturno-povijesna prostora Hrvatske koja se razlikuju i klimatsko-pejsažno: 1)

mediteranski prostor na jugu, koji je od antičkih vremena pripadao rimskom odnosno talijanskom kulturnom krugu, i 2) kontinentalni prostor na sjeveru, koji je od srednjega vijeka pripadao srednjoeuropskome kulturnom krugu.

Za povijest perivojne arhitekture u Hrvatskoj važna je usporedba s perivojima u Europi - kako s onima u srednjoj Europi (otprilike bivša Austrijska odnosno Austro-Ugarska Monarhija), tako i u zemljama zapadne Europe, poglavito s Engleskom i Francuskom koje su glavni promotori perivojne kulture od 17. do 20. stoljeća. Uspoređivati se može umjetnička i oblikovna vrijednost perivoja, njihova veličina, postojanje urbanističkoga koncepta, doba nastanka perivoja i dr. Teško je uspoređivati umjetničko-oblikovnu vrijednost pretežito skromnih perivoja hrvatskih gradova s golemim i s puno sjaja uređenim perivojima velikih europskih gradova, koji su bili ili su još uvijek kraljevska sjedišta, ili su pak svjetske metropole. S umjetničko-oblikovnoga gledišta nekoliko je hrvatskih primjera koji su ravnopravno usporedivi s europskim perivojno-urbanističkim pothvatima. U grupi gradskih perivoja to je perivoj Maksimir u Zagrebu, među urbanističko-perivojnim sklopovima je slijed perivojnih trgova (skverova) Lenucijeve potkove u Zagrebu, perivojno-urbanistički ansambl u Lipiku kao najvrjedniji primjer lječilišnih mjesta u Hrvatskoj, a urbanističko-arhitektonsko-perivojno osmišljena Opatija među klimatskim lječilišnim mjestima na Jadranu, pa i na Mediteranu.

S umjetničko-oblikovnoga gledišta moguće je perivoj MAKSIMIR u Zagrebu uspoređivati s najpoznatijim europskim pejzažno-romantičarskim perivojima iz 19. stoljeća, kao što su: *Englischer Garten* u Münchenu, za koji je završni projekt 1799. napravio Friedrich Ludwig von Sckell; londonski *Regent's Park* iz 1811. ili preoblikovanje *St. James Parka* iz 1827., koji su rađeni prema projektu arhitekta Johna Nasha; pejzažno preoblikovana Bulonjska šuma u Parizu iz 1852. prema projektu Varéa i Alphanda ili *Sefton Park* u Liverpoolu iz 1866. prema projektu Francuza Edouarda François Andréa. Uzori za Maksimir u umjetničko-oblikovnom smislu bili su perivoj Hermanna Pücklera u Muskau i perivoj *Laxenburg* južno od Beča. Potvrda umjetničke vrijednosti Maksimira jesu vrsni iiskusni austrijski umjetnici koji su upravo dovršili pejzažno-romantičarsku preobrazbu carskoga baroknog perivoja u Laxenburgu, a koje je biskup Juraj Haulik pozvao u Zagreb sa zadatkom da osmisle i izvedu Maksimir. Michael Riedel bio je na čelu grupe umjetnika (arhitekata, graditelja, vrtlara, kipara), među kojima su bili Franz Schücht, Leopold Philipp, Franjo Serafin Körbler, Joseph Käschnann, Antun Dominik Fernkorn, Anton Kothgasser i Bartolomej Felbinger.

Perivojski okvir zagrebačkoga Donjega grada - LENUCIJEVA POTKOVA - usporediv je sa sličnim urbanističkim rješenjima srednjoeuropskih gradova gdje su nastajali urbanističko-perivojni potezi na mjestima srednjovjekovno-renesansnih utvrđenja, npr. u Beču, Pragu, Brnu, Krakovu, Sofiji, Rigi i drugim gradovima. Perivojni trgovi zagrebačke Lenucijeve potkove nisu nastali na mjestu nekadašnjega urbanog fortifikacijskog sustava kao u Beču ili Brnu. Za razliku od bečkoga Ringa, javne zgrade Lenucijeve potkove većinom su smještene u sredini trgova (npr. kazalište, sveučilišna knjižnica, umjetnički paviljon i dr.). Perivojski okvir zagrebačkoga Donjega grada nije nastao odjednom na temelju jasne početne ideje, nego se zamisao kontinuiranoga slijeda perivojnih trgova postupno stvarala. Rješenje bečkoga Ringa traženo je na javnom međunarodnom natječaju, kao i za Budimpeštu, dok za zagrebačku Lenucijevu potkovu nikada nije bio raspisan natječaj. Od početne ideje Zrinjevca iz 1869. na tadašnjem stočnom sajmištu do uobličenja osnovnoga urbanističkog koncepta perivojnog okvira u Regulačijskom (urbanističkom) planu grada iz 1887. prošlo je 16 godina.

Zbog nedostatka podataka teško je provesti usporedbu perivoja u Hrvatskoj i Europi prema veličini (površini). Zanimljivo bi bilo usporediti njihove apsolutne površine, ali i odnos površine perivoja prema veličini grada (prema površini grada i broju stanovnika). Zanimljiv je slučaj zagrebačkoga MAKSIMIRA. On je u doba nastanka (sredinom 19. stoljeća) s okolnim perivojnim šumama zauzimao površinu od 402 hektara, što je jednako polovici Bulonjske šume u Parizu ili dvostruko veća površina od londonskoga Regent's Parka. Bila je to golema površina u odnosu na tada vrlo malen grad Zagreb koji je sredinom 19. stoljeća imao jedva 15.000 stanovnika (Pariz je 1846. godine imao više od milijun stanovnika, a London je 1841. imao 2,235.000 stanovnika). Budući da Zagreb nije bio kraljevsko sjedište, pa nije postojao kraljevski dvorac s velikim perivojem, zagrebački je biskup kao namjesnik banske

časti smatrao potrebnim na neki način nadomjestiti taj nedostatak. Nadomjestak je mogao biti jedino veliki javni perivoj namijenjen svim građanima. Takva napredna ideja nije iznenađujuća kada se zna da je idejni začetnik Maksimira, biskup Maksimilijan Vrhovac, bio vrlo naprednih prosvjetiteljskih shvaćanja, a biskup Juraj Haulik (koji je nakon uređenja romantičarskoga Maksimira postao prvi zagrebački nadbiskup i kardinal) bio zaljubljenik u perivojnu umjetnost i dobro upoznat sa svime što se na tom području zbivalo u Europi.

Posebno zanimljiv i vrijedan pristup istraživanju i usporedbi perivoja jest promatranje javne perivojne arhitekture unutar urbanističke cjeline koje je perivoj sastavni dio. Time se otvara tema gradotvornosti perivojne arhitekture, što podrazumijeva istraživanje perivojne arhitekture kao slike grada, odnosno gledanje kako perivojna arhitektura gradi grad. U tom su smislu posebno zanimljivi i vrijedni primjeri Zagreba, Osijeka ili Karlovca koji potvrđuju tezu o nedjeljivosti urbanizma, arhitekture i perivojne arhitekture. Perivojni trgovi zagrebačke LENUCIJEVE POTKOVE, kao i drugi zagrebački perivoji (Maksimir, Ribnjak, gradska i šumska šetališta, perivojne šume i dr.), oblikuju prepoznatljivu sliku Zagreba. Zahvaljujući glacisu i baroknim utvrđenjima Tvrđe u OSIJEKU, bila je moguća velebna ideja kontinuiranoga niza perivoja u središtu grada (kao spoj vojnoga grada Tvrđe s Donjim, Gornjim i Novim gradom, koji tek u 19. stoljeću postaju jedinstvena gradska cjelina). Tako je grad na rubu tadašnje Austrijske Monarhije dobio javne perivojne prostore koji nadilaze mjerilo Osijeka i poprima reprezentativno srednjoeuropsko mjerilo 19. stoljeća. Urbanistička zamisao KARLOVCA krajem 19. stoljeća temelji se na ideji opkoljavanja povijesne renesansne zvjezdolike jezgre javnim perivojima i šetalištima. Idealan renesansni grad iz 16. stoljeća dobio je perivojski okvir, koji ga štiti od približavanja nove izgradnje i još više ističe urbanističko-arhitektonsku čistoću planiranoga renesansnog Karlovca. Slikovitu, promišljenu i prepoznatljivu urbanističko-arhitektonsko-perivojnu zamisao iz kraja 19. stoljeća dobiva lječilišno mjesto LIPIK. Lipik je upravo zbog svoga urbanističko-perivojnoga koncepta najvrjedniji lječilišni ansambl u sjevernoj Hrvatskoj koji valja usporediti s lječilišnim mjestima u srednjoj Europi, poglavito u zemljama bivše Monarhije. Dok je Lipik u Slavoniji postao krajem 19. i početkom 20. stoljeća ljetno stjecište srednje građanske klase, OPATIJA se razvila u mondano zimsko lječilišno mjesto na Jadranu s bogatom klijentelom. Svojim promišljenim urbanističko-arhitektonsko-perivojnim konceptom iz kraja 19. i početka 20. stoljeća izgradila je jedinstven identitet i zaslužno dobila epitet perivojnoga grada.

Osobito vrijednim i važnim smatramo usporedbu vremena nastajanja javnih perivoja u hrvatskim i drugim europskim gradovima. U tu je svrhu napravljeno nekoliko tipoloških i kronoloških tablica koje nam omogućavaju sagledavanje međusobnih vremenskih odnosa i barem djelomično odčitavanje konteksta u kojemu se pojavljuju i razvijaju javni gradski perivoji u Hrvatskoj. Promatraju se javni perivoji u gradovima od početka 18. do početka 20. stoljeća, dakle puna dva stoljeća, tijekom kojih se rađala i sazrijevala ideja o javnim perivojnim prostorima u europskim gradovima. Razdoblje od dvjestotinjak godina podijeljeno je u devet vremenskih odsječaka koji nisu ravnomjerno podijeljeni po broju godina, već prema dijelovima pojedinih stoljeća: početak stoljeća, prva polovica, sredina, druga polovica i kraj stoljeća. Za nas je osobito zanimljivo usporediti neke tipološke oblike, ponajprije zbog čestog pojavljivanja u Hrvatskoj i povezanosti s gradograditeljstvom, kao što su perivoji i šetališta na gradskim utvrđenjima te lječilišni i vojni perivoji. U Hrvatskoj je odabrano sedamdesetak primjera perivoja iz dvadesetak gradova i lječilišno-turističkih mjesta. Najpoznatiji europski primjeri uzeti su iz literature, a srednjoeuropski primjeri odabrani su na temelju već spomenutog istraživačkog projekta «Gradski perivoji bivše Austrijske Monarhije» (Stadtparkanlagen in den Ländern der ehemaligen K.u.K. Monarchie).

Kada usporedimo vrijeme nastanka pojedinih perivoja i šetališta u Hrvatskoj i u ostalim zemljama bivše Austrijske Monarhije ili Europe, uočiti ćemo da su nove ideje u Hrvatskoj uvijek nailazile na plodno tlo. Uvijek je bilo pojedinaca koji su promicali napredne europske ideje, posebice ideje o javnim perivojima namijenjenim svim građanima. Mnogi su perivoji u Hrvatskoj nastali prije nego u drugim velikim gradovima i u drugim puno bogatijim sredinama. Ideje o podizanju i uređenju javnih perivojnih prostora u hrvatskim gradovima rađale su se istodobno, ili tek s neznatnim zakašnjenjem, kao i u ostalim europskim gradovima. Teškoće ili problemi obično su se javljali kasnije. Nakon početne ideje i prvotne izvedbe često se posustajalo jer je trebalo mukotrпно i svakodnevno iz godine u godinu

održavati perivoje te za to odvajati znatan novac. Još u doba Habsburške Monarhije perivoji su se kako-tako njegovali, a onda su - raspadom Monarhije nakon Prvoga svjetskog rata - perivoji počeli propadati. Tijekom 20. stoljeća mnogi su preoblikovani te tako izgubili izvorni izgled i šarm.

JAVNI PERIVOJI U 17. I U PRVOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA

Sedamnaesto stoljeće i prva polovica osamnaestoga stoljeća još je doba privatnih kraljevskih i plemićkih dvoraca s reprezentativnim vrtovima i perivojima. Engleski i francuski kraljevi prvi su u 17. stoljeću otvorili vrata svojih perivoja i tako omogućili ulazak građana u kraljevske perivojne prostore. U Londonu se javnosti otvaraju *Hyde Park* (izveden 1630., otvoren javnosti od 1660.), *Marylebone Park*, *Kensington Gardens*, *Greenwich Park* i *St. James Park*, a u Parizu *Jardin de Tuileries* (otvoren javnosti početkom 17. st.) i *Champs-Élysées*. Krajem 17. stoljeća u Londonu se otvara prvi zabavni perivoj *Vauxhall*. U 18. stoljeću nastat će i drugi londonski zabavni perivoj *Ranelagh*, te *Tivoli* u Parizu.

Gotovo je nemoguće naći primjere javnih perivoja u prvoj polovici i sredinom 18. stoljeća u zemljama Austrijske Monarhije. Vrlo su rani primjer Karlovy Vary (Karlsbad) u Češkoj, gdje 1728. godine počinje izgradnja kupališta i uređenje perivoja. U hrvatskoj literaturi spominje se da izgradnja Gradskoga vrta u Osijeku, koji je od početka imao javno obilježje, započinje sredinom 18. stoljeća, premda mu je trebalo cijelo stoljeće za dovršetak.

Iako je vojni Trg Marije Terezije u baroknome planiranom BJELOVARU preoblikovan u perivoj 1883. godine, od samoga nastanka 1756. godine rubna je sadnja drvoreda lipa na kvadratnom trgu odavala ideju perivojnoga trga (skvera) još sredinom 18. stoljeća. Iako prvi skverovi u Londonu nastaju u prvoj polovici 18. stoljeća (*Red Lion Square* 1727. i *Bloomsbury Square*) sredinom 18. stoljeća - kada nastaje i bjelovarski perivojni trg, nastaju i poznati londonski skverovi, primjerice *Leicester Square* (oko 1750.), *Soho Square* (oko 1750.) i *St. James Square*, te *Grosvenor Square* u drugoj polovici 18. stoljeća. Sredinom 18. stoljeća projektiraju se i izvode poznati perivojni trgovi u Bathu - *Royal Crescent* i *Circus* (1754.-1775.), kojih su autori arhitekti otac i sin John Wood. Poznati pariški trg *Place des Vosges*, nastao 1605.-1612., doživio je perivojno preoblikovanje i dobio izgled skvera 1792. godine. Prvi izvorno projektirani pariški skverovi nastaju tek sredinom 19. stoljeća, kao *Place St. Jacques* (1855.) i *Place Montholon* (1862.).

JAVNI PERIVOJI U DRUGOJ POLOVICI 18. STOLJEĆA (1761.-1789.)

U drugoj polovici 18. stoljeća mnogi postojeći kraljevski perivoji otvaraju vrata građanima ili se započinju graditi novi perivoji s javnom ili polujavnom svrhom. Carski i kraljevski perivoji u Beču otvaraju vrata građanima: *Prater* 1766. i *Augarten* 1775. godine. Po uzoru na bečki *Augarten*, u Brnu 1786. nastaje *Augarten Luzánky*, namijenjen građanima. Budimpeštanski Margaretin otok počinje se uređivati 1798. godine, ali građanima je dostupan tek 1869. U Parizu nastaje nekoliko zabavnih perivoja (*Jardins spectacles*): najprije 1764. godine pariški *Vauxhall* na Boulevardu St. Martin, zatim 1773. perivoj Monceau i 1785. ljetni *Vauxhall* na Boulevardu Temple. Šetališta na gradskim utvrđenjima uređuju se u Linzu (1772.) i Grazu (1787.), botanički vrt u Krakowu podiže se 1782., a u Badenu pokraj Beča počinje se 1758. uređivati lječilišni perivoj. U Ljubljani se 1775. podiže šetalište s perivojnim alejama (*Alleegarten*). U Napulju se 1780. uređuje jedan kilometar dug obalni perivoj (*Villa Comunale*), a sedam godina kasnije otvoren je javnosti *Parco delle Cascine* u Firenci (bit će dovršen u 19. stoljeću). Godine 1789. Amerikanac B. Thompson radi prvi projekt za veliki gradski perivoj *Englischer Garten* u Münchenu.

U drugoj polovici 18. stoljeća zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovac počinje staru biskupsku šumu pretvarati u perivoj MAKSMIR, namijenjen stanovnicima Zagreba. Ideja uređenja Maksimira nastaje pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja, bliskih biskupu Vrhovcu, ali i po uzoru na bečke kraljevske perivoje *Prater* i *Augarten* koji se otvaraju za građane. Godina 1787. zabilježena je u Vrhovčevu dnevniku kao početak uređenja Maksimira. Te iste godine u Pragu se uređuje perivoj *Kanálka*, u Krakowu se perivoj palače *Lobzów* pretvara u javni sveučilišni perivoj, a u Grazu se počinje uređivati šetalište *Dammallee*. Prije zagrebačkoga Maksimira otvoreni su, primjerice, perivoji *Monceau* u Parizu (1773.), *Augarten* u Bratislavi (1775.-1776.) i *Augarten Luzánky* u Brnu (1786.). Prvi projekt za

poznati *Englischer Garten* u Münchenu počeo se raditi dvije godine nakon početka Maksimira, a Sckellov projekt za *Englischer Garten*, po kojemu je perivoj izveden, napravljen je dvanaest godina nakon početka radova na uređenju kasnobaroknoga Maksimira. Mnogi poznati europski gradski perivoji nastaju kasnije ili čak znatno kasnije od Maksimira. Nedovršenost baroknoga Maksimira ne umanjuje njegovu vrijednost jer je osobito važna ideja o uređenju javnoga perivoja namijenjenoga građanima Zagreba. Vrhovčeva prosvjetiteljska misao dovela je tako zagrebački Maksimir po povijesnom značenju u sam vrh povijesne perivojne arhitekture u Europi.

Kao čovjek renesansnoga tipa - koji istodobno razvija crkvenu, društveno-političku i kulturno-prosvjetnu aktivnost - biskup Maksimilijan Vrhovac bio je dobro upućen u sva zbivanja u Europi. Vrhovac je donio u Hrvatsku tada suvremenu europsku perivojnu misao prije negoli je ta misao naišla na plodno tlo u drugim, znatno većim i prestižnijim zemljama od tadašnje Hrvatske. Osobitom zaslugom biskupa Vrhovca Hrvatska je ušla u krug europskih zemalja rane perivojne kulture prosvjetiteljskoga doba. Maksimilijan Vrhovac dobro je poznao teoriju i izvedbe tadašnje perivojne umjetnosti. U biskupovoj knjižnici nalazile su se najvažnije knjige iz područja perivojne teorije na kraju 18. stoljeća, primjerice Sulzerova *Allgemeine Theorie der schönen Künste* (Leipzig, 1771.), Hirschfeldova *Theorie der Gartenkunst* (Kiel-Leipzig, 1779.) ili Schwerdingove knjige *Wald-Scenen und natur-Schönheiten* (1794.) i *Die Gartenkunst für Gärtner und Gartenfreunde* (Leipzig, 1797.). Ne samo da je biskup Vrhovac dobro poznao suvremenu literaturu i teoriju nego je i sam imao posebnu sklonost prema perivojnoj arhitekturi, što mu je i omogućilo ostvariti vrhunska i za hrvatsku perivojnu umjetnost veoma značajna djela. Osobito je važno to što su ta djela ostvarena vrlo rano pa se svrstavaju u red vrlo ranih europskih primjera pojedinih tipova perivoja, ponajprije javnih gradskih, kao i lječilišnih perivoja.

JAVNI PERIVOJI KRAJEM 18. STOLJEĆA (1790.-1799.)

Krajem 18. stoljeća u Hrvatskoj nastaju tri perivoja: zabavni perivoj PRATER u Varaždinu (1799.), počinje se uređivati PUKOVNIJSKI VRT u Osijeku (danas Perivoj kralja Tomislava) i ELIZABETIN PERIVOJ u Rijeci, koji će se tek stoljeće kasnije djelomično preoblikovati u perivojni trg. Istodobno u Ljubljani barun Sigmund Zois otvorio je građanima svoj vrt. Godine 1799., kada je uređen Prater u Varaždinu, Friedrich Ludwig von Sckell radi projekt za *Englischer Garten* u Münchenu. Godinu dana ranije počinje se uređivati Margaretin otok u Budimpešti, koji će doživjeti nekoliko preinaka do kraja 19. stoljeća. U posljednjem desetljeću 18. stoljeća pretvara se dotadašnje lovište grofa Waldsteina u Leitomischlu (1790.-1820.) u javni perivoj *Vrátnicka Nedosinsky* (po uzoru na bečki *Prater*), javnosti se otvara perivoj kneza Liechtensteina u Lednicama (Eisgrubu), lječilišni perivoj u Badenu pokraj Beča proširuje se 1792. u stilu rokoka, a u Krakowu se 1796. podiže zabavni perivoj *Krzyzanowski*.

JAVNI PERIVOJI POČETKOM 19. STOLJEĆA (1800.-1815.)

Početak 19. stoljeća najznačajniji i u literaturi najčešće spominjani perivojni zahvat u Europi jest izvedba *Regent's Parka* u Londonu 1811. godine prema projektu kraljevskog arhitekta Johna Nasha. Među srednjoeuropskim perivojima najznačajniji je *Városliget* u Budimpešti iz 1813. godine, koji je projektirao Heinrich Nebbien iz Lübecka. Još prije *Regent's Parka* podiže se MARMONTOV PERIVOJ u Splitu (1807.-1811.), kao i GENERALSKI VRT u Osijeku (1809.), no oba su uništena nakon nekoliko desetljeća postojanja. Istodobno s *Regent's Parkom* podiže se u Hrvatskoj lječilišni perivoj klasicističkih obilježja u STUBIČKIM TOPLICAMA (1811.-1814.). ZAGREBAČKA JUŽNA PROMENADA (danas Strossmayerovo šetalište) počinje se uređivati dvije godine nakon *Regent's Parka*, istodobno s budimpeštanskim *Városligetom* i tri godine nakon pejzažne obnove Margaretina otoka u Budimpešti (1810.).

Početak 19. stoljeća sve su češća oblikovanja perivoja i šetališta na srednjovjekovno-renesansnim utvrđenjima europskih gradova. Perivojna uređenja na fortifikacijama nastaju u Bremenu (1802.), Znojnom (1804.), Düsseldorfu (1810.), Frankfurtu/M (1811.), Münchenu (1812.), Wroclavu (1813.) i u mnogim drugim srednjoeuropskim gradovima. Dakle, do londonskoga *Regent's Parka*, a još uvijek prije pada Napoleona I., izvedena su u Europi brojna perivojna uređenja na gradskim fortifikacijama. Zagrebačka Južna

promenada, usprkos skromnoj razini početnog uređenja, ubraja se među prva takva uređenja u Europi.

JAVNI PERIVOJI U PRVOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA (1816.-1845.)

Nakon Napoleonovih ratova počinje novi zamah u uređenju gradova i podizanju perivoja, što će doživjeti svoj vrhunac u drugoj polovici i krajem 19. stoljeća. Brojni se novi perivoji podižu u prvoj polovici 19. stoljeća. Vodeće mjesto po broju javnih perivoja u Europi zauzima Engleska i zemlje bivše Austrijske Monarhije. U Hrvatskoj se tada osobito podižu i uređuju lječilišni perivoji i šetališta, a MAKSIMIR dobiva svoj pejzažno-romantičarski izgled.

U Engleskoj nastaje nekoliko velikih i u povijesti perivojne umjetnosti značajnih ostvarenja. Najprije arhitekt John Nash 1827.-1829. preoblikuje u romantičarskom duhu *St. James Park* u Londonu, a zatim slijede izvedbe novih perivoja: *Victoria Park* (1840.) i *Battersea Park* (1843.-1846.) u Londonu, te *Prince's Park* (1842.) i *Birkenhead Park* (1842.-1847.) u Liverpoolu.

Nekoliko je vrijednih javnih gradskih perivoja nastalo u zemljama srednje Europe. U Beču nastaje 1817.-1823. *Volksgarten* (kasnije je uklopljen u potez *Ringstrasse*). U Magdeburgu nastaje 1824. godine *Klosterberg*, prvi javni gradski perivoj u Njemačkoj, kojega je autor Peter Joseph Lenné. Godine 1830., kada se u Zagrebu izvodi biskupski perivoj RIBNJAK, u Torinu se podiže *Parco del Valentino*, a u Berlinu počinje pejzažno preoblikovanje velikoga kraljevskog lovačkog parka *Tiergarten* prema projektima Fintelmanna i Lennéa (slična preoblikovanja lovačkih kraljevskih šuma u Parizu ostvarit će se tek dvadesetak godina kasnije). Gradski perivoj u Pragu podiže se 1833. godine.

Jači razvoj građanstva u prvoj polovici 19. stoljeća, nakon Napoleonovih ratova, ubrao je izgradnju gradskih šetališta te potaknuo podizanje zabavnih perivoja i brži razvoj lječilišnih perivoja. U Grazu se 1817. počinje uređivati šetalište na brežuljku *Schlossberg*, a 1820. godine obnavljati šetalište *Dammallee* iz kraja 18. stoljeća. U Budimu se 1822. na romantičan način uređuje šetalište na brežuljku *Gellértsberg*, koje će biti 1852. godine uklonjeno zbog izgradnje utvrde. U Poljskoj se najprije u Krakowu podiže 1820. godine zabavni perivoj *Kremer* kao mješavina geometrijskog i engleskog stila, 1826. otvara se javno šetalište u Czestochowoj, a 1840. preoblikuje se u pejzažnom stilu šetalište *Planty* u Krakowu (započeto 1800.). U Ljubljani se dvadesetih godina 19. stoljeća u geometrijskom stilu, s alejama u obliku zvijezde, uređuje zabavni perivoj, na mjestu kojega je danas Kongresni trg, a 1835. uređuje se perivoj *Tivoli* pokraj dvorca. Zabavni perivoji podižu se, primjerice, u Linzu 1824. godine na današnjem *Schillerplatzu*, u Meidlingu pokraj Beča (istočno od Schönbrunn) otvara se 1830. perivoj *Tivoli*, a 1843. u Kopenhagenu. Nekoliko uglednih lječilišta počelo se uređivati u prvoj polovici 19. stoljeća, primjerice: Rogaška Slatina (1819.), Bad Ischl (1822.) ili Mehadia pokraj Temišvara (1824.). Tridesetih godina oblikovani su lječilišni perivoji u Badenu pokraj Beča (romantično proširenje *Lang'sche* iz 1837.), Bad Gleichenbergu (1837.) i Bad Ischlu (1838.), a 1840-ih godina u Rogaškoj Slatini.

U Hrvatskoj se u prvoj polovici 19. stoljeća podiže nekoliko perivoja. Istodobno s uređenjem *Gellértsberga* u Budimu, Bad Ischla ili romantičarskoga preoblikovanja londonskog *St. James Parka* - zagrebački biskup Aleksandar Alagović uređio je od 1822. do 1828. godine perivoj ljetnikovca u NOVOJ VESI, koji je od samoga početka otvoren građanima tijekom cijeloga dana i svih dana u godini. Istodobno se u BJELOVARU uređuje Istočna promenada. Godine 1829. u ZADRU se podiže gradski perivoj na bastionu Grimani prema projektu zadarskoga zapovjednika, baruna Ludwiga Franza von Weldena, koji je desetljeće kasnije dovršio uređenje šetališta *Schlossberga* u Grazu. Iste godine Mihovil Kunich (godinama je objavljivao brojne tekstove o hrvatskim perivojima u bavarskom časopisu "Allgemeine Deutsche Gartenzeitung") opisuje zagrebačko šumsko šetalište TUŠKANAC kao već uređen sanjarski predjel. Gradski perivoj u VARAŽDINU iz 1838. godine nastaje istodobno s perivojem u Bad Ischlu, a prije londonskih perivoja *Victoria Park* i *Battersea Park*, ili liverpoolskih *Prince's Park* i *Birkenhead Park*, koje je projektirao autor Kristalne palače Joseph Paxton. Iste, 1838. godine zagrebački biskup Juraj Haulik započinje romantičarsko-pejzažno uređenje MAKSIMIRA, koji će postati glavno i najvrjednije perivojno ostvarenje ne samo toga

doba nego i cijeloga 19. stoljeća u Hrvatskoj. ZAGREBAČKA SJEVERNA PROMENADA uređuje se istodobno kada i šetalište *Schlossberg* u Grazu - 1839. godine. U prvoj polovici 19. stoljeća izgrađuju se lječilišta u VARAŽDINSKIM TOPLICAMA i JAMNICI. Perivoj u Varaždinskim Toplicama počinje se uređivati 1821., godinu dana prije nego što je počela izgradnja Bad Ischla, a 17 godina prije početka uređenja perivoja u Bad Ischlu, te 16 godina prije perivoja u Bad Gleichenbergu ili 23 godine prije perivoja u Rogaškoj Slatini. Perivoj u JAMNICI počinje se uređivati 1844., iste godine kada i u Rogaškoj Slatini, s tom razlikom što se Jamnica nikad nije razvila u slikovito i ugledno lječilišno mjesto. Izgradnjom VILE ANGIOLINE 1845. godine bila je začeta OPATIJA - novi grad vila, hotela, perivoja i šetališta, koja će ubrzo postati rado posjećeno turističko i lječilišno mjesto na sjevernom Jadranu.

JAVNI PERIVOJI SREDINOM 19. STOLJEĆA (1846.-1860.)

Sredinu 19. stoljeća obilježili su gradovi u Velikoj Britaniji, gdje se podižu brojni javni perivoji – u Londonu, Glasgowu, Salfordu, Halifaxu i Dundeeju. U Londonu nastaju čak četiri perivoja - *Albert Park* (1851.), *Sydenham Park* (1852., pokraj Londona), *Public Park Finsbury* (1857.) i *Southwark Park* (1857.), a u Glasgowu dva – *Kalwingrove Park* (1852.) i *Queen's Park* (1857.). U Austriji u to doba nastaju dva gradska perivoja - *Stadtpark* u Beču (1860.) i *Volksgarten* u Linzu (1857.). Mnogi ranije podignuti perivoji obnavljaju se i kompozicijski preoblikuju. U sklopu urbanističke preobrazbe Pariza u doba Napoleona III. i pariškoga prefekta Georges-Eugènea Haussmanna, stare kraljevske lovačke šume preoblikuju se u velike javne pejzažne perivoje: preobrazba *Bois de Boulogne* na zapadu Pariza provodi se 1852. (autori: Louis-Sulpice Varé, Jean-Charles-Adolphe Alphand), a 1860. slijede *Bois de Vincennes* (autor: Alphand) i perivoj *Monceau* iz 1770. godine (autor: Carmontelle). U Bordeauxu se javni geometrijski oblikovani perivoj iz 1817. preoblikuje 1856.-1858. godine. U švicarskom gradu Ženevi nastaje 1854. gradski perivoj *Jardin anglais*. Sredinom 19. stoljeća znatnija povećanja i pejzažna preoblikovanja doživljavaju klasicistički lječilišni perivoj u Bad Gleichenbergu (1847.), lječilišni perivoj u Badenu pokraj Beča (1850.), *Parco del Valentino* u Torinu (1860.) i dr.

Politički nestabilno vrijeme sredine 19. stoljeća (revolucije 1848.-1849. u Mađarskoj i nakon toga Bachov apsolutizam) nije pogodovalo podizanju javnih gradskih perivoja u Hrvatskoj. Najznačajniji perivojni projekt iz toga razdoblja jest gradski perivoj u SPLITU, ispred sjevernoga pročelja Dioklecijanove palače. Perivoj je urisan na planu 1846. godine, a njegovo uređenje počelo je tek petnaest godina kasnije. Sredinom 19. stoljeća počinje sustavnija briga za šumu u zagrebačkom TUŠKANCU, gdje će se postupno tijekom druge polovice 19. stoljeća uređivati šetališta i perivoji. U OSIJEKU nastaje šetalište u TVRĐI (1852.), a dovršavaju se još u 18. stoljeću započeti GRADSKI VRT i PUKOVNIJSKI VRT. Lječilišni perivoji u DARUVARU i Topuskom počinju se osmišljavati i podizati 1860. godine. Nekoliko desetljeća ranije podignut MARMONTOV PERIVOJ u Splitu sada se obnavlja (1850.), no nije mu bitno izmijenjen izvorni klasicistički izgled.

JAVNI PERIVOJI U DRUGOJ POLOVICI 19. STOLJEĆA (1861.-1889.)

U drugoj polovici 19. stoljeća u velikim je europskim gradovima puno više obnova, preoblikovanja i proširenja postojećih perivoja negoli novopodignutih. Nasuprot tome, u Hrvatskoj, kao i u manjim gradovima u Europi, daleko su brojniji novi perivoji koji slijede ranije izvore u većim europskim gradovima. Nekoliko je novih perivoja izgrađeno u to doba koji se smatraju vrijednim ostvarenjima perivojne umjetnosti. U Parizu nastaju dva vrhunska primjera romantičarskih perivoja - *Parc des Buttes Chaumont* (1863.) na mjestu kamenoloma i dotadašnjega smetlišta (autori: Jean-Charles-Adolphe Alphand i Jean-Pierre Barillet-Deschamps) i *Parc Montsouris* (1870., autor: Alphand). Vrijedan primjer perivojnoga dizajna druge polovice 19. stoljeća jest *Sefton Park* u Liverpoolu (1866., autor: Edouard François André). U Britaniji nastaju još *Public Park* u Dunfermlineu (1863.) i *Hasketh Park* u Southportu (1864.).

U Austrijskoj (Austro-Ugarskoj) Monarhiji podižu se brojni javni perivoji i šetališta. Gotovo da nema grada ni većega mjesta gdje nije uređeno šetalište ili javni perivoj, bilo da se podiže novi ili proširuje i preuređuje već postojeći perivojni prostor. Preoblikovanja doživljavaju perivoji izvorno klasicističke zamisli, bidermajerski perivoji iz prve polovice 19.

stoljeća i oni kojih je održavanje bilo zanemareno. Perivojna moda druge polovice 19. stoljeća bila je obilježena romantizmom, koji se slijedio sve do kraja 19. stoljeća. U K.u.K. Monarhiji ta je aktivnost bila vrlo živa. U Beču se 1863. proširuju dva velika i značajna perivoja – *Stadtpark* (dogradnja dječjeg igrališta) i *Volksgarten*. U Budimpešti se preuređuje i povećava *Városliget* (dogradnja zoološkoga vrta 1866., preoblikovanje 1885.) i obnavlja se Margaretin otok (1869.). U Bratislavi se obnavlja *Augarten* (1868.), a u Linzu se preoblikuje *Volksgarten* (1885.). Podižu se i brojni novi gradski perivoji. Na mjestu gradskih utvrđenja i glacisa u Grazu se oblikuje *Stadtpark* (1869.-1872.), u Brnu se 1861. uređuje šetalište na brežuljku *Spielberg*, a 1870. u Budimpešti se podiže *Népliget*. *Gebirgsark* i *Aupark-Sternallee* nastaju 1870. u Bratislavi. Rudolf Siebeck 1872. projektira uz gradsku vijećnicu u Beču *Rathauspark*. Na mjestu grabišta iz doba turske opsade Beča (1683.) podignut je pejzažni gradski perivoj *Türkenschanzpark* (1885.-1889.). U Krakowu je 1888. uređen *Park Jordana*.

U drugoj polovici 19. stoljeća počinju se podizati i uređivati lječilišni perivoji u Salzburgu (1872.), Bad Ischlu (preuređenje 1873.-1875.), Mödlingu (1873.-1882.), Dobrni-Bad Neuhausu (1870-ih), Badenu (1880.) i dr. Tih se desetljeća uređuju i lječilišni perivoji u Hrvatskoj – u VARAŽDINSKIM TOPLICAMA (1865., povećanje i pejzažna obnova), KRAPINSKIM TOPLICAMA (1866., početak uređenja) i LIPIKU (1867., početak uređenja).

Tek od šezdesetih godina 19. stoljeća počinje pojačana izgradnja perivoja u Hrvatskoj, da bi se vrhunac dostegao u tri posljednja desetljeća 19. stoljeća. Najznačajnija dva perivoja iz 1860-ih godina jesu gradski perivoj u SPLITU (1861., današnji Strossmayerov perivoj) i prvi javni perivoj u PULI – MAKSIMILIJANOV PERIVOJ (1863.), nastao u sklopu južnoga dijela grada i izgradnje vojne luke. Ova dva perivoja nastaju prije svjetski poznatoga liverpoolskog *Sefton Parka* ili *Stadtparka* u Grazu. Sedamdesetih godina nastaju tri prepoznatljiva, do danas sačuvana perivoja – ZRINJEVAC u Zagrebu (1870. projekt R. Melkusa, 1878. perivoj otvoren javnosti), MONTE ZARO u Puli (1870.) i gradski perivoj u RIJECI (1874., danas Perivoj Mlaka). U ZADRU se 1868. uređuje Obalna promenada, a grad dobiva i svoj drugi gradski perivoj – Perivoj Blažeković (1888., danas Perivoj V. Nazora). Vojni trg u BJELOVARU poprima perivojni izgled 1883. I dalje se podižu i uređuju gradska šetališta: Donjogradsko šetalište u OSIJEKU (1869.), Sofijin (danas Dubravkin) put u ZAGREBU (1883.), Marjan u SPLITU (1884.), Šetalište Marije Valerije u KARLOVCU (1886.) i Strossmayerovo šetalište u CRIKVENICI (1888.). Iz osamdesetih godina 19. stoljeća potječu dva značajna javna prostora u OPATIJI – Perivoj sv. Jakova i perivoj hotela *Kronprinzessin Stefanie*.

Najvrjedniji pothvat u 1880-im godinama u Hrvatskoj jest početak uređenja perivojnih trgova i perivoja LENUCIJEVE POTKOVE u ZAGREBU. Sedam trgova u obliku perivoja, odnosno perivoja u ulozu trgova, kontinuirano se nižu oblikujući oblik potkove ili slova U. Taj perivojski okvir Donjega grada (grad druge polovice 19. stoljeća) bio je potvrđeno u Generalnoj regulatornoj osnovi (urbanističkom planu) grada Zagreba iz 1887. godine. Prvi od sedam perivojnih trgova je ZRINJEVAC kojega je oblikovanje počelo 1873. godine. Gotovo istodobno razmišljalo se o SVEUČILIŠNOM TRGU (danas Trg maršala Tita), ali je njegovo uređenje započelo 1895., nakon otvorenja kazališta. ZRINJEVAC je najstariji i najvrjedniji od svih ostalih perivojnih trgova Lenucijeve potkove. Prvi projekt za Zrinjevac napravio je Rupert Melkus 1870. godine. Slijedi nekoliko preoblikovanja: 1872. prema projektu dr. Rudolpha Siebecka, 1878. prema ideji vrtlara Josipa Peklara, a 1891. prema prijedlogu gradskoga vrtlara Franje Jeržabeka. U produžetku Zrinjevca oblikuje se najprije 1884. AKADEMIČKI TRG (danas Trg J.J. Strossmayera), a desetljeće kasnije TRG FRANJE JOSIPA I. (danas Trg kralja Tomislava). Na mjestu urbanistički planiranoga Zapadnog perivoja nastaju dva trga – TRG IVANA MAŽURANIĆA koji se počinje oblikovati 1905. i TRG MARKA MARULIĆA koji nastaje 1913., nakon izgradnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Umjesto urbanistički planiranoga Južnog perivoja nastaje tek 1928. godine samo TRG ANTE STARČEVIĆA, vizualno i funkcionalno povezan s Tomislavovim trgom i zgradom željezničkoga kolodvora.

JAVNI PERIVOJI KRAJEM 19. STOLJEĆA (1890.-1900.)

Perivojno oblikovanje postaje duboko ugrađeno u urbanističko promišljanje svih gradova na kraju stoljeća. Tadašnje perivoje obilježava isprepletanje romantizma i historicizma, što je često dovodilo do pretrpanih i pretjerano hortikulturno urešenih perivoja. U posljednjem

desetljeću 19. stoljeća novi se perivoji podižu u Grazu (*Augarten* (1890.-1897.), Ptuju (*Ljudski vrt* i *Mestni park* 1890.), Košicama u Slovačkoj (*Széchenyi-Park*, 1894.), Krakowu (*Podgórze – Bednarski Park*, 1897.), Salzburgu (*Kaiser Franz Joseph Park*, 1898.) i drugim gradovima Monarhije. U spomen na austrijsku caricu Elizabetu - Sisi (nakon njena ubojstva 1898.) osnivaju se brojni gradski perivoji i šetališta ili se obnavljaju postojeći perivoji, pa se u njima postavljaju njene skulpture. Događalo se to u svim krajevima Monarhije, pa tako i u Hrvatskoj.

Iako se preoblikuju ranije podignuti perivoji, u Hrvatskoj se izgrađuju i potpuno novi. Godine 1890. nastaju četiri i danas prepoznatljiva perivoja: Sakuntala u OSIJEKU (danas Preradovićevo šetalište), gradski perivoj u PULI posvećen caru i kralju Franji Josipu I., Perivoj Valerija u Puli i gradski perivoj u ŠIBENIKU (danas Perivoj Roberta Visianija). Na početku devedesetih godina u ZAGREBU nastaju dva šetališta - Prilaz (1891., iako je još 1888. dobio obilježje šetališta) i Josipovac na Tuškancu (1892.), te Šetalište Carmen Sylve u OPATIJI. Godine 1893. u CRIKVENICI se podiže perivoj Hotela nadvojvode Josipa (kasnije poznat pod imenom *Therapia*) i obnavlja se gradski perivoj u ZADRU. Sredinom 1890-ih godina u BJELOVARU nastaje Perivoj Stjepana Radića (1894.), u RIJECI Perivoj Nikole Hosta (1895.), u ZAGREBU Sveučilišni trg (1895.) i Trg Franje Josipa I. (privremeno je uređen 1895., a trajno 1898.), a u KARLOVCU Vrbanićev perivoj (1896.). Na samom kraju 19. stoljeća uređuje se morsko šetalište na ČIKATU u Malom Lošinj, a lječilišni perivoji u STUBIČKIM TOPLICAMA i LIPIKU dobivaju svoj konačni izgled.

JAVNI PERIVOJI POČETKOM 20. STOLJEĆA (1901.-1918.)

Najpoznatiji europski perivoj nastao na početku 20. stoljeća jest *Parque Güell* u Barceloni, koji je oko 1900. godine projektirao španjolski arhitekt Antonio Gaudí kao središte novoga vrtloga grada. Razmjerno je malo novih gradskih perivoja koji su nastali na početku 20. stoljeća. Budući da su u gotovo svim gradovima već postojali javni perivoji i šetališta, pretežito se proširuju i preoblikuju ili dotjeruju perivoji podignuti u drugoj polovici 19. stoljeća. Ako se i podižu novi perivoji, onda oni obično nisu prvi perivojni prostor u gradu.

U Hrvatskoj na početku 20. stoljeća OPATIJA dobiva novi perivoj imenom posvećen caru i kralju Franji Josipu I. (kasnije nazvan Perivoj Margarita). U CRIKVENICI se oko 1900. podiže Općinski perivoj, a 1902. uređuje se Kupališni perivoj. Početkom 20. stoljeća u BJELOVARU se uređuje novi perivoj (Trg kralja Tomislava), a u OSIJEKU se podiže perivoj Zrinjevac (1909.-1914.). U ZAGREBU se od 1900. počinje osmišljavati Južni (danas Starčevićev trg) i Zapadni perivoj (danas Trg Mažuranića i Trg Marka Marulića) u sklopu Lenucijeve potkove. Secesijski projekti za uređenje zagrebačkih perivojnih trgova svrstavaju Zagreb u vrh europskoga promišljanja i oblikovanja javnih gradskih prostora na početku 20. stoljeća.

PERIVOJI I ŠETALIŠTA NA GRADSKIM UTVRĐENJIMA

Posljednji fortifikacijski sustavi europskih gradova planiraju se i djelomično izvode u doba Napoleona I., krajem 18. i početkom 19. stoljeća. Gradska utvrđenja diljem Europe počinju se rušiti, odnosno preoblikovati i perivojno uređivati još krajem 18. stoljeća. Perivoji i šetališta koji nastaju na utvrđenjima, grabištima i glacisima postaju javni gradski prostori.

Prvo šetalište na gradskim utvrđenjima u srednjoj Europi uređuje se u Linzu, najprije kao staza sa stablima dudu 1772., a godinu dana kasnije kao šetalište s višerednom alejom. *Dammallee*, prva šetališna aleja na opkopima u Grazu nastaje 1787.-1790. Glacis u Bremenu doživljava perivojnu preobrazbu 1802. Max Weyhes radi 1810. plan poljepšanja Düsseldorfa, osobito na mjestu gradskih fortifikacija. U Frankfurtu na Majni uređuje se 1811. perivoj na bastionima. Na gradskim utvrđenjima (fortifikacijama) sade se nasadi 1812. u Münchenu, a javno šetalište se podiže 1813.-1838. u Wroclawu. Nakon zatrpavanja grabišta u Grazu, koje je trajalo četiri desetljeća - od 1820. do 1859., zasađeno je drveće, uređeni su travnjaci i postavljene klupe. Ideja za uređenje šetališta i izletišta na *Schlossbergu* u Grazu iz 1816. godine pripada grofu Attems. Već sljedeće godine rade se prvi planovi, a konačno uređenje ostvaruje se 1839. prema zamisli baruna L. F. Von Weldena, koji je desetljeće prije uređio gradski perivoj u Zadru. Slična romantičarska uređenja gradskih brežuljaka nastaju 1822. u Budimu (*Gellértsberg*), 1861. u Brnu (*Spielberg*) i u Ljubljani. Na fortifikacijama Krakowa nastaje perivojno šetalište *Planty*

(1800.-1830.). Najreprezentativniji i doista grandiozan primjer urbanističko-perivojne preobrazbe gradskih fortifikacija i glacisa jest izvedba bečkoga Ringa, počevši od 1849. godine. Veliki gradski perivoj u Grazu na mjestu grabišta i glacisa nastaje 1869.-1872. Jedan od posljednjih primjera preobrazbe gradskih utvrđenja u javno šetalište ostvaren je 1903.-1905. u Poznańu, u Poljskoj.

Brojni su perivoji i šetališta u Hrvatskoj koji su nastali na utvrđenjima. VARAŽDINSKI perivoj PRATER (GRABERJE) najstariji je primjer perivoja na starim gradskim utvrđenjima. On nastaje krajem 18. stoljeća na zapadnom grabištu srednjovjekovno-baroknoga Varaždina. Splitska dva perivoja nastala su na gradskim utvrđenjima - MARMONTOV PERIVOJ (1807.-1811.) na zapadnom gradskom kaštelu te današnji STROSSMAYEROV PERIVOJ (Đardin) na bastionima *Cornaro* i *Contarini* (bastioni se ruše 1808., a izvedba je perivoja pola stoljeća kasnije). Na zidovima ZAGREBAČKOGA GRADECA (Gornjega grada) uređuje se JUŽNA PROMENADA još 1813. (konačni je izgled dobila je 1912.), dok se SJEVERNA PROMENADA oblikuje nekoliko desetljeća kasnije (1839.-1845.). Gradsko šetalište (danas Jagićevo šetalište) u VARAŽDINU počinje se uređivati 1838. zatrpavanjem grabišta oko stare gradske jezgre. U ZADRU prvi javni perivoj nastaje 1829. na bastionu *Grimani*, rušenje južnoga zida na zadarskom poluotoku omogućilo je 1868. uređenje Obalne promenade, a 1888. na baroknim utvrđenjima na istočnom prilazu poluotoku počinje se uređivati Blažekovićev perivoj. Šetalište Marije Valerije u KARLOVCU nastalo je 1886. na renesansnom grabištu oblika šesterokrake zvijezde. ŠIBENSKI gradski perivoj (danas Perivoj Roberta Visianija) podignut je u posljednjem desetljeću 19. stoljeća na istočnim baroknim fortifikacijama srednjovjekovnoga grada.

LJEČILIŠNI PERIVOJI

Kao nedjeljiv dio lječilišno-kupališnog ansambla uvijek je postojao perivoj. Lječilišni perivoj imao je značenje središnjega prostora okupljanja - bilo je to istodobno javno šetalište, perivojni trg i gradski perivoj - gotovo pozornica na kojoj su se odvijala društvena događanja. Iako je perivojno uređenje prisutno od samih početaka izgradnje kupališnih zgrada, ono je u početku bilo skromno. Kupališna mjesta izgrađuju se od 18. stoljeća, ali će tek kasnije - sredinom i u drugoj polovici 19. stoljeća - perivojno oblikovanje doživjeti znatnija poboljšanja i poprimati reprezentativniji izgled.

Prvo lječilište u bivšoj Austrijskoj Monarhiji počinje se uređivati 1728. godine u Karlovym Varyma (Karlsbad, danas u Češkoj). Baden pokraj Beča počinje se izgrađivati 1758., proširuje se u rokoko-stilu 1792., a 1837. godine ponovno se proširuje i preoblikuje u romantičnom stilu. Daljnje povećanje perivoja i završetak uređenja perivoja u Badenu zbiva se 1850. godine. Izgradnja lječilišnoga sklopa u Rogaškoj Slatini u Sloveniji počinje 1819. godine, a osnovu prepoznatljiva povijesnog izgleda lječilište dobiva od 1842. do 1865., od kada se nastavlja dograđivati i kontinuirano preoblikovati. Perivoj u Rogaškoj Slatini (Slovenija) nastaje u razdoblju 1844.-1859. godine. Poznato austrijsko lječilište Bad Ischl počinje se uređivati 1822., perivoj se oblikuje 1838. godine, a preuređuje se 1873.-1875.

Početak uređenja lječilišnih mjesta u sjevernoj Hrvatskoj označava izgradnja STUBIČKIH TOPLICA 1811. godine, koje su četiri godine kasnije već bile završene. Perivoj u VARAŽDINSKIM TOPLICAMA počinje se uređivati 1821. godine. JAMNICA se počinje izgrađivati 1828., a perivoj 1844. godine. Lječilišni perivoji u DARUVARU i TOPUSKOM uređuju se 1860., u KRAPINSKIM TOPLICAMA 1866., u LIPIKU 1867. godine. Znatnije preoblikovanje perivoja doživjet će Varaždinske Toplice 1865., a Lipik tek na samom kraju 19. stoljeća.

Nije postojalo mnogo lječilišta u Europi do izgradnje STUBIČKIH TOPLICA, koje su bile završene još 1814. godine, a zasigurno su bile uređene na tadašnjoj europskoj razini zaslugom zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca. Nakon Stubičkih Toplica tek se počinju uređivati brojna lječilišta u Habsburškoj Monarhiji, a nerijetko su ona dovršena znatno kasnije. Preoblikovanja i prepoznatljiv izgled, lječilišta i perivoji u Hrvatskoj dobivaju obično krajem 19. i početkom 20. stoljeća.

VOJNI PERIVOJI

Budući da je Hrvatska stoljećima bila granica prema Osmanlijskom carstvu (*Antemurale Christianitatis*) specifični su za Hrvatsku vojni perivoji u gradovima Vojne krajine. Do

ukidanja Vojne krajine u Hrvatskoj 1881. godine, u mnogim se gradovima odvijao dvojni život – građanski i vojni. Osobito se to odnosilo na vojne odnosno vojno-civilne gradove, kao što su bili Osijek, Bjelovar, Karlovac, Sisak, Slavonski Brod, Nova Gradiška, Zadar i mnogi drugi. Vojna je uprava osnivala i uređivala perivoje namijenjene ponajprije časnicima, ali i ostalim građanima.

OSIJEK je poznat po vojnim perivojima od kraja 18. stoljeća. Pukovnijski vrt (danas Perivoj kralja Tomislava), podignut krajem 18. i početkom 19. stoljeća, sastojao se od tri dijela: *Officiersgarten* (severni dio današnjega perivoja), *Garnisonsgarten* (južni dio) i *Spitalsgarten* (zapadni dio današnjega perivoja). Generalski vrt, utemeljen 1809. godine, bio je namijenjen časnicima. Vojna uprava predala je vrt gradu i građanima 1883. godine, nakon čega je ubrzo isparceliran pa su na njegovu mjestu niknule zgrade. U TOPUSKOM se 1860. počinje uređivati vojno lječilište, izletišta i zabavište s perivojem. ZADARSKI vojni zapovjednik barun Ludwig Franz von Welden zaslužan je za osnivanje gradskoga perivoja 1829. godine. Perivoj nije bio namijenjen samo vojnicima, ali ga je podigla carska i kraljevska vojska.

URBANISTIČKA OBILJEŽJA HRVATSKIH GRADOVA U 19. STOLJEĆU

Javni gradski perivoji u 19. stoljeću nedjeljivi su dio urbanističkoga promišljanja gradova. Kratki prikaz urbanističkoga konteksta u Hrvatskoj pomoći će stvaranju cjelovite slike o hrvatskoj perivojnoj arhitekturi i urbanizmu 19. stoljeća.

Do 1860-ih godina razvoj gradova u Hrvatskoj bio je vrlo polagan. Gradograditeljska/urbanistička aktivnost svodila se na rušenje gradskih srednjovjekovno-renesansnih utvrđenja po uzoru na druge gradove u Habsburškoj Monarhiji i na razmjerno skromnu spontanu izgradnju izvan gradskih fortifikacija. Na mjestu starih gradskih zidova, utvrđenja i grabišta podižu se šetališta, uređuje se obala (kod gradova na Jadranu) ili se proširuju naselja često s arhitektonski bezvrijednim zgradama. Jaka graditeljska aktivnost nastupa u posljednjoj trećini 19. stoljeća kada dolazi do postupne, ali jasne urbane transformacije potaknute izgradnjom željeznice i parobrodarstvom.

Spontano širenje gradova duž prilaznih putova tijekom prve polovice 19. st. dovelo je do ruralizacije podgrađa starih gradova. Urbani izgled gradovi su počeli dobivati krajem 19. stoljeća. Tome su pripomogla društva za poljepšanje gradova koja su se osnivala u gotovo svim većim mjestima. Gradograditeljsku aktivnost tijekom 19. stoljeća u Hrvatskoj možemo pratiti kroz nekoliko različitih tipova urbanističko-arhitektonskih zahvata: 1) novi urbanistički planovi za proširenja gradova (Sisak, Rijeka, Zagreb); 2) vojne utvrde Austro-Ugarske Monarhije (Pula, Vis, Pregelak); 3) gradski perivoji i šetališta gotovo u svim gradovima i 4) dvorci i perivoji u sjevernoj Hrvatskoj u sklopu naselja ili u njihovoj blizini.

U sjevernoj Hrvatskoj u prvoj polovici 19. stoljeća najznačajnije urbanističko ostvarenje je regulacijski plan Siska iz 1829. godine. Novi grad klasicističkih obilježja izrasta na antičkoj podlozi rimske *Sisciae*. Ostali gradovi u sjevernoj Hrvatskoj do 1860-ih i 1870-ih godina šire se uz prilazne ceste, a u posljednjoj trećini stoljeća dolazi do oblikovanja urbanoga tkiva na principu urbanoga rastera (ortogonalnih blokova). Zagrebački Donji grad najznačajnije je urbanističko ostvarenje druge polovice 19. stoljeća, i to ne samo u sjevernoj nego u cijeloj Hrvatskoj.

U Istri i Hrvatskom primorju jače se izgrađuje tek nekoliko gradova i turističkih mjesta. Rijeka se razvija u trgovačko-gospodarsko-pomorsko središte, Pula u ratnu luku, a Senj u trgovačku luku kojom završava Jozefinska cesta izgrađena od Karlovca krajem 18. stoljeća. Opatija se razvija kao turističko središte, a počinje polagani turistički uspon Lovrana, Voloskog, Crikvenice, Lošinja i Raba.

U Dalmaciji gotovo i ne dolazi do jačega razvoja gradova jer su Trst i Rijeka preuzeli ulogu luka, željeznica nije stigla u Dalmaciju, a sve do 1878. zaleđe Dalmacije i Bosna su pod turskom vlašću. Nešto jači razvoj doživljava Zadar kao glavni grad Dalmacije, te u manjoj mjeri Šibenik i Split. Dubrovnik živi na staroj slavi iz renesansno-baroknoga doba. Urbanistička aktivnost u svim gradovima Dalmacije svodi se na ugradnje zgrada u starim

gradskim jezgrama, proširenja izgradnje uz prilazne ceste, nasipavanje obala, a uglavnom bez vrjednijih urbanističkih rješenja.

PREGLED PERIVOJA PO GRADOVIMA

Pregled perivoja po gradovima svrstan je u tri grupe: 1) javni gradski perivoji i šetališta, 2) lječilišni perivoji i 3) perivoji i šetališta klimatskih lječilišta na Jadranu. Prikaz pojedinih primjera je kratak jer cilj nije iscrpan prikaz povijesti i razvoja perivoja, već dati osnovne informacije o nastanku i izgledu perivoja do 1918. godine. Zagrebački perivoji su detaljnije opisani jer ih je najviše, najvrjedniji su i najviše su istraživani od svih perivoja u Hrvatskoj. Na početku svakoga grada je kratki uvod o njegovu povijesnom razvoju kako bi se shvatio povijesni kontekst u kojemu perivoji nastaju. Budući da su perivoji mijenjali imena tijekom povijesti, uvijek se navodi najprije izvorno ime, a u zagradi ostala imena kronološkim redom. Ilustracije su odabrane s namjerom da se pokaže atmosfera u perivojima krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Uz svaki grad navedena je osnovna literatura. Kada je to bilo moguće korišteni su napisi iz tadašnjeg dnevnoga tiska.

Današnje stanje perivoja u gradovima u Hrvatskoj tek je spomenuto bez uspoređivanja s izvornim ili povijesnim stanjem. Perivoji su se mijenjali tijekom svoje povijesti, poglavito u 19. stoljeću. Najmanje mijena su doživjeli u godinama između dva svjetska rata. Novi perivoji su se tada rijetko podizali. Znatnije promjene perivoja nastupile su u drugoj polovici 20. stoljeća. Dio perivoja se nastavio održavati, neki perivoji su doživjeli nepotrebna preoblikovanja čime je izmijenjen njihov izvorni izgled, a održavanje je općenito bilo sve slabije tako da su perivoji tijekom vremena pomalo gubili svoju povijesnu sliku.

Inicijatori za osnivanje perivoja i šetališta u hrvatskim gradovima bili su biskupi, banovi, vojni zapovjednici gradova, gradonačelnici, ugledni građani i društva za poljepšanje gradova. Podizanje perivoja financirao je grad, osim u slučaju biskupskih javnih perivoja (primjerice Maksimir u Zagrebu) za koje je novac osiguravala biskupija. Tijekom 19. stoljeća u gradovima su osnivana društva za poljepšavanje gradova koja su poticala urbanističko i perivojno uređenje i prikupljala dobrovoljne priloge za uređenje perivoja i šetališta. Društvo za poljepšanje grada utemeljeno je u Splitu još 1810. godine, u doba francuske vladavine. U drugim gradovima Hrvatske takva se društva utemeljuju krajem 19. stoljeća - primjerice u Opatiji 1885., u Karlovcu 1886., u Varaždinu 1889., u Zadru 1892., u Crikvenici 1899. itd. Javnih gradskih perivoja i šetališta ne bi bilo da takve ideje nisu poduprli gradski zastupnici koji su trebali odobriti gradski novac za projekte, podizanje i uređenje te za kasnije održavanje. Uvijek su to bile velike svote, ali građani su bili svjesni da je to prijeko potrebno učiniti za ljepši i zdraviji grad odnosno za ugodniji i sretniji život svih građana. Sve to govori o visokoj razini građanske svijesti te estetske, urbane i perivojne kulture gradske uprave i svih građana.